

Katowice, 24 sierpnia 2023 r.

dr hab. Anna Gomóła, prof. UŚ
Instytut Nauk o Kulturze
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Ocena rozprawy doktorskiej mgr Aleksandry F. Michalskiej na temat:

**„Mutacje sacrum. Cerkiew św. Jerzego we wsi Złatolist w Bułgarii jako przestrzeń
przenikania się sfer sacrum i profanum” (ss. 229),**

napisanej pod kierunkiem

prof. UAM dr hab. Doroty Jewdokimow

Przedstawioną mi do oceny – dość obszerną, zaopatrzoną w bogaty spis literatury i obfity materiał ilustracyjny – dysertację mgr Aleksandry F. Michalskiej przeczytałam z dużym zainteresowaniem. Tekst rozprawy jest efektem wieloletnich poszukiwań i rozpoznań Autorki, dobrze przygotowanej do prowadzenia badań nad specyfiką religijną Bułgarii dzięki sprofilowanemu, kilkukierunkowemu kształceniu uniwersyteckiemu, a także dzięki bezpośrednim, długoletnim kontaktom ze współczesną, „codzienną” – choć w odniesieniu do omawianych kwestii, także i „niecodzienną” kulturą bułgarską (widać to zwłaszcza w rodz. IV i V). Ważnym elementem omawianego przygotowania są kompetencje lingwistyczne Doktorantki pozwalające na korzystanie z lokalnej literatury naukowej oraz z archiwaliów, bezpośrednie kontakty z badaczami¹, którzy zajmują się bliską Doktorantce problematyką, a także umożliwiające prowadzenie badań w języku bułgarskim. Zwracam na to uwagę, gdyż niewątpliwą zaletą dysertacji jest olbrzymia praca włożona przez mgr Michalską w przybliżenie odbiorcy licznych (nie tylko na tle bardzo bogatej bibliografii) opracowań – autorstwa uczonych bułgarskich – które właściwie nie funkcjonują w polskim obiegu kulturoznawczym, a może i szerzej – ze względu na bardzo ograniczoną dostępność

¹ We *Wstępie* mgr Michalska zdaje relację ze stażów naukowych i kwerend, jakie odbyła w bułgarskich instytucjach badawczych oraz z kontaktów z badaczami, którzy konsultowali jej pracę.

tłumaczeń – w polskiej humanistyce. W przypadku recenzowanej rozprawy nie tylko pozyskiwanie i „konsumowanie” na potrzeby badawcze bułgarskiej literatury naukowej jest ważne, ale jej – nie tylko dyskursywne – „uzgadnianie” z ogólnie dostępną, obecnie obligatoryjną (w odniesieniu do konkretnych obszarów i problemów badawczych) zachodnią, klasyczną, ale i stosunkowo świeżą produkcją naukową. To także aktywność – typologicznie, w dużym uproszczeniu ujmując – polegająca na wzajemnym kontekstowaniu tego, co uogólniające (w oparciu o szerszy lub węższy materiał), z tym, co szczegółowe, odnoszące się do mocno osadzonego w konkretnych realiach kulturowych przedmiotu oglądanego z określonej perspektywy (lub różnych perspektyw lokowanych w historycznie wyodrębnionych dyscyplinach czy specjalnościach badawczych²).

Głównym problemem badawczym, zgodnie z deklaracją zawartą w tytule rozprawy, są mutacje sacrum. By je zaprezentować mgr Aleksandra F. Michalska analizuje trzy kwestie szczegółowe koncentrujące się na (jak czytamy we *Wstępie*): „(1) ikonografii cerkwi malarstwie ściennym naw bocznych, części emporowej świątyni oraz ikonostasie nawy głównej; (2) przestrzeni sakralnej w kontekście współczesnych przemian religijności; (3) kulcie prorokini Prepodobnej (baby) Stojny jako »wirtuozki religijnej«” (s. 6–7). Te trzy zagadnienia – wraz ze wskazanymi w tytule mutacjami sacrum i refleksją nad obrazem w kulturze – wyznaczają, wyraźnie dwudzielną, strukturę pracy, która składa się z pięciu rozdziałów poświęconych: kategoriom sacrum i profanum w badaniach naukowych (rozd. I), refleksji nad obrazem jako zjawiskiem kulturowym (rozd. II) – w części pierwszej, a także ikonografii cerkwi św. Jerzego we wsi Złatolist (rozd. III), przestrzeni sakralnej w kontekście współczesnych przemian religijności (rozd. IV), osobie i kultowi Prepodobnej Stojny (rozd. V) – w części drugiej.

Dwa pierwsze rozdziały mają charakter wprowadzający, bardziej teoretyczny, a po części także historycznokulturowy, tu Doktorantkę zajmują głównie kwestie kategoriaalne i relacje pomiędzy kluczowymi dla rozprawy pojęciami. Oba, choć w porównaniu z rozdz. III–V mają raczej charakter odtwórczy – dowodzą dobrej orientacji mgr Michalskiej w religioznawczym dorobku nauk o kulturze i stanowią konieczny kontekst do rozważań nad zasadniczym przedmiotem badań. W pierwszym z nich, o długim i precyzyjnym tytule:

² W pracy to napięcie widać pomiędzy badaniami lokowanymi w obrębie antropologii i jej specjalności, a studiami o profilu folklorystycznym, popularnymi – także i obecnie – w nauce państw południowych i wschodnich obszarów Europy.

Sacrum i profanum jako kategorie badania kultury. Od sacrum–profanum do nowoczesnego sacrum w kontekście badań ikony zaprezentowanie zostały w sposób przeglądowy stanowiska m.in. takich uczonych jak: Émile Durkheim, Rudolf Otto, Marcel Mauss, Mircea Eliade, Roger Caillois czy Mary Douglas (w podrozdziale 1.1). Nie twierdzę, że Autorka zreferowała wszystkie ważne stanowiska, nie taki był zresztą cel tego fragmentu; te które przywołała, omówiła w większości sprawnie i prawidłowo. Sądzę jednak, że gdyby sięgnęła bezpośrednio do Arnolda van Gennepa (na którego powołuje się w kolejnych częściach rozprawy – w przypisie 466, s. 136) mogłaby porównać swoje przemyślenia koncentrujące się na mutacjach sacrum z koncepcją oscylacji sacrum. Gennep pisząc o sacrum zwraca uwagę na zmienność tej kategorii, twierdzi, że „*Sacrum* nie jest [...] kategorią bezwzględną, ale kategorią manifestującą się w szczególnych sytuacjach”³. W podrozdziale 1.2 mgr Michalska rozpisuje relację sacrum–ikona; te rozważania uważam za bardzo interesujące i nie mam do nich zastrzeżeń. Rozdział II: *Badania obrazu kultowego – rozwój historyczno-kulturowy*, w mojej opinii bardzo udany, choć nie wolny od drobnych usterek⁴, zawiera opis zmieniającego się (od starożytności) stosunku chrześcijaństwa i jego odłamów do wizerunków (w podrozdziale 2.1 – znacznie dłuższym od pozostałych), w kolejnych ustępach zaprezentowany został wybór propozycji badawczych skupionych na refleksji nad obrazem i wyobrażeniem – także w odniesieniu do symbolu i ikony.

Część druga składa się z rozdziałów, które powstały m.in. dzięki materiałom uzyskanym przez Doktorantkę w czasie badań terenowych i kwerend. We *Wstępie* mgr Michalska stawia tezę: „cerkiew św. Jerzego we wsi Złatolist jest odzwierciedleniem mechanizmu działania lokalnej kultury religijnej w Bułgarii” (s. 7). Wskazany tu przedmiot badania jest Doktorantce bardzo dobrze znany. Korzystając z literatury fachowej, wiedzy poprzedników–badaczy, a także informatorów kreśli przekonujący – i dodajmy: przyjazny w odbiorze, wciągający czytelnika, choć nie wolny od powtórzeń – obraz ważnego miejsca kultu. Dlaczego wybór Badaczki padł na to sanktuarium? Wyjątkowość tej świątyni potwierdzana jest w kilku miejscach rozprawy. Mgr Michalska pisze, że jej „oddziaływanie

3 A. van Gennep, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii...*, tłum. B. Biały, Warszawa 2006, s. 37.

4 Autorka nawiązuje w rozważaniach do – jak pisze: „soboru w Trullo w latach 691-692” (s. 46). Sobór ten odbył się w Konstantynopolu, nazywany jest Soborem (a czasem Synodem) *in Trullo* (czyli ‘pod kopułą’), a określenie to odnosi się do formy sklepienia sali pałacowej, w której toczyły się obrady.

społeczne sięgało nie tylko samej wsi Złatolist, ale również okolic i sąsiadujących mikroregionów” (s. 161). I w tym miejscu chciałabym wskazać pierwszy z dwóch braków, które w mojej optyce należałoby uzupełnić, jeśli dysertacja miałaby ukazać się w pełnej wersji. Uważam, iż Autorka zbyt mało uwagi poświęca obszarowi, na którym znajduje się badana cerkiew. Nieliczne i niezwykle rozproszone⁵ są wzmianki na temat historii i specyfiki wyludnionej prawie wsi Złatolist (można je znaleźć zwłaszcza w podrozdziale 3.1: *Ikonografia regionu*⁶), prawie nic Doktorantka nie pisze na temat rozleglejszego terytorium, czyli owych „okolic i sąsiadujących mikroregionów”. Przyjmuję to z pewnym zdziwieniem, zwłaszcza że niezwykle szczegółowo i precyzyjnie opisuje wnętrze cerkwi św. Jerzego. Dlaczego zatem zupełnie nie interesuje się tym, co jest za jej murami, czyli rozległym terytorium profanum otaczającym sanktuarium? A przecież cerkiew ta nie powstała i nie istnieje w próżni, można ją uznać za punkt przecięcia historycznych i obecnych religijnych szlaków specyficznego, przygranicznego obszaru. Ulokowanie jej w kontekście innych miejsc ważnych dla życia religijnego (Autorka pisze m.in. o Monasterze Rożeńskim) jest oczywiście bardzo istotne, ale – moim zdaniem – przydałoby się określić (w dużym nawet przybliżeniu) obszar oddziaływania cerkwi pod wezwaniem św. Jerzego i zebrać na jego temat podstawowe informacje geograficzne, demograficzne i gospodarcze, które pozwolą wyobrazić sobie czytelnikowi: kto, skąd i jakimi drogami pielgrzymuje do Złatolistu. Dobra, bezpośrednia znajomość terenu, której Doktorantce nie można odmówić⁷ i – niekoniecznie specjalistyczna – literatura wystarczą, by przygotować niewielki fragment zawierający charakterystykę obszaru religijnych wpływów cerkwi św. Jerzego.

Nie dość szczegółowo opracowane zostały również technikalia związane z badaniami terenowymi. Autorka we *Wstępie* pisze: „W moim studium przypadku korzystam w dużej mierze z narzędzi antropologii, takich jak: analiza danych zastanych – interpretacja wytworów wizualnych i postaw religijnych; refleksja dotycząca symboli religijnych,

5 Kilkakrotnie (po raz pierwszy na s. 80) pojawia się dopowiedzenie: „(dawniej Dołna Suszica)” obok obecnej nazwy wsi.

6 W podrozdziale wcześniejszym Autorka wskazuje, że w badaniach należy uwzględnić „szerszy kontekst historyczno-kulturowy badanej cerkwi, której ostateczny kształt tworzony był przez wiele lat pod wpływem określonych czynników zewnętrznych” (s. 79), ale ostatecznie opis dotyczy tylko dość wąsko rozumianej historii kultury, ograniczonej właściwie do historii sztuki sakralnej.

7 W rozprawie znajdziemy informacje o spacerze Autorki „doliną górską z Melnika do Złatolistu” (nota 11, s. 175).

ikonografii, rytuałów; odtworzenie szerokiego kontekstu historyczno-kulturowego analizowanych zjawisk (metoda historyczno-kulturowa); analiza i kolekcjonowanie danych rozproszonych (wielostanowiskowość: miejsce fizyczne, internet, inne media); obserwacja uczestnicząca; wywiad swobodny kierowany; storytelling. W osiągnięciu wymierzonych celów posłużyły mi badania terenowe przeprowadzone w latach 2012-2023⁸ [tu przypis 9: „Jest to okres dłuższy niż czas trwania studiów doktoranckich, gdyż cerkiew tę odwiedziłam kilkakrotnie jeszcze przed rozpoczęciem pisania pracy naukowej”]. Ich dokumentacja zawiera noty terenowe oraz zapisy audio i wideo [...]. W niniejszej pracy, ze względu na ograniczenia formalne, zostanie zaprezentowana tylko część zebranych materiałów, najlepiej odpowiadających zawężonej problematyce” (s. 8–9). Poza tym fragmentem, praca nie zawiera osobnego, zwartego ustępu, który dotyczyłby metod, technik i narzędzi badawczych – uważam, że taki jest potrzebny. Niewystarczające jest moim zdaniem także wskazanie dat granicznych prowadzonych badań, powinno się również wyszczególnić, jakie konkretne czynności zostały wykonane w określonym czasie. Autorka bardzo szeroko (w części pierwszej pracy) omówiła inspiracje teoretyczno-metodologiczne, które służyły jej jako wstęp do analizy zebranych materiałów, natomiast nie zaprezentowała w uporządkowany sposób, jak i kiedy powstały źródła wywołane, które wykorzystuje w opisie kultury religijnej. Wiadomo, że Doktorantka przeprowadzała wywiady, wspomina o tym kilkakrotnie, np. w podziękowaniach skierowanych do „głównych informatorów” (s. 10). W tekście spotkamy także informacje o datach – np. w rozdz. V czytamy: „Nową perspektywę w analizie zjawiska kultu Prepodobnej Stojny zyskałam dzięki badaniu terenowemu i wywiadowi przeprowadzonemu 6 maja 2021 roku” (s. 176), a następnie – zamiast spodziewanego cytatu z wywiadu albo jego omówienia – pojawia się, nota terenowa nr 11 (por. przypis 616). Nie można zapominać, że w warsztacie badacza terenowego nota ma zupełnie inną funkcję niż wywiad⁹.

W dysertacji są również ślady poszukiwań archiwalnych; wiemy, że Autorka pozyskała „informacje z archiwum bułgarskiego Narodowego Instytutu Dziedzictwa Kultury.

⁸ W dysertacji Autorka odwołuje się do piętnastu not terenowych, które pochodzą z lat 2018–2023, ich wykaz z datami powstania, bez informacji o zawartości, ułożony jest zgodnie z porządkiem przywołań w tekście, a nie z chronologiczną kolejnością zapisu. Nie wiadomo zatem, jaką część (z całości powstałego materiału) stanowi ten zbiór.

⁹ Por. np. H. Kędzierska, *Noty terenowe – status, przetwarzanie i potencjał badawczy*, „Rocznik Andragogiczny”, t. 23 (2017), s. 335–346 [online].

Dokumenty dotyczące cerkwi św. Jerzego w Złatoliście przedstawiają pięć teczek, z których trzy to głównie plany architektoniczne cerkwi, a dwie zawierają opis budynku i jego inwentarza oraz określenie wartości historycznej” (s. 80). Nie umiem znaleźć w tekście sygnatur tych dokumentów (ani informacji o braku takowych), nie ma też pełnego wykazu archiwaliów, z których korzystała Doktorantka.

Jak zaznaczyłam na początku tej recenzji dysertacja zawiera obfity materiał ilustracyjny. Mgr Michalska sporządziła spis ilustracji¹⁰, wskazała, że jest autorką wykorzystanych zdjęć, ale nigdzie nie podała dat ich powstania. A szkoda, ponieważ w tekście spotykamy kilkakrotnie informacje o tym, co w ostatnich latach uległo transformacji. Datowanie materiału fotograficznego ma walor dokumentacyjny, którego nie można przecenić.

Wysoko oceniam dociekliwość Doktorantki, jej umiejętność koncentracji na przedmiocie badania poznawanym wieloaspektowo, poprzez różnorodne – zastane i wywołane źródła. Dwa ostatnie rozdziały przekonują, że mgr Michalska jest wrażliwą i spostrzegawczą obserwatorką kultury żywej, ma także umiejętność przekazania swoich spostrzeżeń czytelnikowi – przekonują o tym zwłaszcza dwa ostatnie rozdziały. Jeśli chodzi o rozdz. V zatytułowany *Fenomen bułgarskiej prorokini Prepodobnej (Baby) Stojny – „religijna wirtuozka” i bohaterka kulturowa jako pośredniczka między sferami sacrum i profanum* mam dla Doktorantki wskazówkę bibliograficzną. Uważam, że powinno się w analizie uwzględnić jedno z najważniejszych opracowań poświęconych problemowi bohatera kultowego, czyli publikację Stefana Czarnowskiego *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk, bohater narodowy Irlandii (Dzieła, t. IV, Warszawa 1956)*¹¹.

Mimo zauważonych braków i niedociągnięć, uważam dysertację mgr Aleksandry Michalskiej za pracę bardzo wartościową, przygotowywaną z pasją badawczą. Kolejne karty tekstu potwierdzają, że Autorka umie pracować naukowo, jest dociekliwa i krytyczna. Potrafi programować zadania badawcze i je realizować.

¹⁰ Trochę brakuje podpisów bezpośrednio pod fotografiami; niezbyt fortunna jest również ich numeracja.

¹¹ Zob. także J. Hajduk-Nijakowska, *Proces mityzacji współczesnych bohaterów*, w: *Mit, prawda, imaginacja*, red. P. Kowalski, Wrocław 2011, s. 213–232 („Colloquia Anthropologica et Communicativa” t. 3).

Rolą recenzenta jest ocena wartości merytorycznej pracy, zaprezentowanego stanu badań, kompletności tez, charakterystyki doboru i wykorzystania źródeł (w tym przypadku zarówno zastanych, jak i wywołanych), a także poprawności struktury i formy językowej. Doceniam trud włożony w opracowanie i przedstawienie stanu badań oraz wartość merytoryczną przygotowanego materiału. Nie mam zasadniczych zastrzeżeń do kompletności tez, doboru i wykorzystania źródeł, przypisów oraz bibliografii. Bardzo wysoko oceniam konstrukcję tekstu, jego przejrzystość, która uwidocznia się w kompozycji kolejnych całości w taki sposób, że rozprawa jest zwarta i logicznie poukładana. Tę strukturę odzwierciedla bardzo szczegółowy (dodajmy: pomocny w lekturze całości) spis treści. Można stwierdzić, iż Doktorantka wypracowała odpowiedni warsztat naukowy pozwalający jej na panowanie nad obszernym i różnorodnym materiałem. W warstwie językowej widać precyzję i spójność. Są oczywiście drobne i nieliczne uchybienia i błędy pisowni¹², a także – łatwe do usunięcia – niedoskonałości interpunkcyjne. Dostrzeżone niedociągnięcia nie podważają wartości dysertacji. Rozprawa doktorska prezentuje znaczną ogólną wiedzę teoretyczną i historyczną Kandydatki w dyscyplinie nauki o kulturze i religii oraz wskazuje na jej umiejętność pracy naukowej.

Konkludując: doktorat mgr Aleksandry F. Michalskiej na temat: „Mutacje sacrum. Cerkiew św. Jerzego we wsi Złatolist w Bułgarii jako przestrzeń przenikania się sfer sacrum i profanum” przygotowany pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Doroty Jewdokimow jest gruntownie przemyślaną i starannie napisaną rozprawą z ciekawym materiałem ilustracyjnym. Stanowi dowód umiejętności Autorki w zakresie projektowania i prowadzenia badań, a także prezentacji ich wyników. Stwierdzam, że przedstawiona do recenzji dysertacja odpowiada warunkom określonym w art. 187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2018 poz. 1668): jej przedmiotem jest oryginalne studium wskazanego w tytule problemu badawczego, może zatem stanowić podstawę do nadania stopnia doktora nauk humanistycznych. Wnoszę więc o jej przyjęcie i dopuszczenie mgr Aleksandry F. Michalskiej do publicznej dyskusji nad jej tezami.

¹² W tym zakresie warto, w przypadku przygotowywania do druku całości rozprawy lub jej fragmentów, zwrócić uwagę na zapis imion i nazwisk badaczy (takich jak, np. Stanisław Wargacki, s. 25; Paul Evdokimov, s. 30; Ernst Kitzinger, s. 51; Maurice Halbwachs s. 127).